

Ireneusz T. Kolendo

Uniwersytet Łódzki

Położenie polityczno-ekonomiczne mieszkańców ziem łotewskich od połowy XIX w. do końca I wojny światowej*

Atmoda – łotewskie przebudzenie narodowe

Wraz z postępującymi przemianami gospodarczymi i zmianami w położeniu chłopów i mieszczan, zwłaszcza ich warunków materialnych, oraz złą sytuacją w oświacie, wzrastała świadomość rodzimej ludności łotewskiej. Wśród przywykłych do pokory włościan coraz częściej można było napotykać przejawami poczucia własnej godności. Szlachta coraz częściej skarżyła się, iż chłopci stali się „wyniośli i uparci”. Rolnictwo nadal pozostawała podstawą egzystencji zdecydowanej większości mieszkańców łotewskich ziem.

Druga połowa XIX w. przyniosła ze sobą jednakże rozwój przemysłu i handlu. Zapoczątkowany został proces urbanizacji związany z napływem do miast ludności ze wsi. Miasta, dotąd mające niemiecki charakter, zaczęły zmieniać swoje oblicze narodowościowe. Temu procesowi towarzyszyły zmiany społeczne, które w warunkach absolutyzmu caratu, aż do rewolucji 1905 r., przybierały rozmaity wymiar. W sytuacji niemożności działania Łotyszy na polu politycznym (obowiązywał zakaz działalności partii politycznych) życie społeczno-polityczne z natury rzeczy koncentrowało się w organizacjach kulturalno-oświatowych i instytucjach gospodarczych. Ze względu na wszechobecną cenzurę nie można było jawnie propagować jakichkolwiek projektów edukacyjnych i ekonomicznych, nie tylko zaś natury politycznej.

Sytuacja taka wprost prowadziła do narodowego przebudzenia rodzimego społeczeństwa łotewskiego – *Atmody* (łot. *Tautas Atmoda*) – okresu uświadomienia przez Łotyszy swojej odrębności kulturowej i narodowej. Jego cechą stało się dążenie do tworzenia autonomicznej w stosunku do obcych władz własnej kultury i oświaty. Przebudzenie narodowe zaczęło się już w połowie XVIII w. mając związek z rozwijającym się w Kościele luterańskim ruchem pietystów (Wspólnot Braci – „herngutenów”¹), jak również z poszerzeniem możliwości uzyskania wykształcenia dzięki kontaktom z zachodnią Europą.

* Niniejszy artykuł jest kontynuacją publikacji zamieszczonej w „Zeszytach Wiejskich”, z. XIV, *Stosunki agrarne na ziemiach łotewskich na przestrzeni dziejów (zarys)*, Łódź 2009, ss.

Przeciwna temu zjawisku część niemieckiej szlachty nadbałtyckiej i duchowieństwa starała się nie dopuścić do gospodarczej samodzielności chłopów i utrudniała uzyskanie wykształcenia, czego przykładem były nieprzyjazne wypowiedzi w trakcie sesji Landtagów (m. in. na temat działalności Irlavskiego i Valmierskiego Seminarium Nauczycielskiego). W pojęciu nadbałtyckich Niemców miano „Łotysz” oznaczało bowiem pochodzenie chłopskie, nie zaś narodowość. Warto jednak zauważyć, że łotewski ruch narodowy wiele zawdzięczał niektórym intelektualistom niemieckim, zwłaszcza luteraniskim pastorom, zaś rozwój szkolnictwa zaowocował powstaniem pierwszego pokolenia inteligencji łotewskiej.

Jeszcze za panowania Aleksandra I w 1802 r. reaktywowano działalność w Dorpacie uniwersytetu. Tu studiował duchowy przywódca odrodzenia narodowego Krišjānis Valdemāras (1825–1891). Ten ekonomista, publicysta i zbieracz pamiątek narodowych, razem z kolegami, zorganizował Kółko Łotewskie organizujące „wieczory łotewskie”. Udział w stowarzyszeniu brali tacy znani później działacze odrodzenia narodowego, jak Jūris Alunāns – poeta, pionier łotewskiej literatury narodowej i Krišjānis Barons – pierwszy filozof, publicysta i działacz społeczny (również obaj absolwenci dorpackiej uczelni). Publikowali oni swoje artykuły w założonej w 1856 r. gazecie *Mājas Viesis* („Gość Domowy”) stawiającej głównie na pobudzenie „łotewskości”, ale i porozumienia się z niemiecką bałtycką szlachtą.

Już w 1768 r. zaczęło wychodzić pierwsze w języku łotewskim periodyczne wydanie broszury *Latviešu Ārste* („Łotewski Lekarz”). W 1797 r. ukazał się pierwszy łotewski dziennik *Latviešu Gada Gramāta* (Rocznik Łotewski”). Dołączyły do nich *Latviešu Avīzes* („Gazeta Łotewska”), *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* („Przyjaciel Łotyszy”) i wspomniany wyżej *Mājas Viesis*.

Publikacje o najbardziej radykalnej wymowie zamieszczała *Petersburgas Avīzes* („Gazeta Petersburska”), ukazująca się w latach 1862–1865 i pobudzająca Łotyszy do aktywnej działalności gospodarczej i pracy dla budzenia świadomości narodowej, stawiając równocześnie na pomoc Rosjan w walce o prawa dla

83–110., w której opisano średniowieczny system agrarny Nadbałtyki obejmujący okres od gospodarki Bałtów po stosunki własnościowe i społeczne czasu władztwa caratu.

¹ W połowie XVIII w. w Vidzeme zaczął rozpowszechniać się, powstały w Niemczech, ruch „*herngutenów*” (pol. *herngutów*), tzw. „Wspólnot Braci” (laicki ruch religijny wyrażający wczesnochrześcijańskie ideały braterstwa, dający początek nacjonalizmowi). Ruch zapoczątkowany został w dobrach valmierskich przez wędrownych rzemieślników niemieckich i szybko zdobył popularność wśród chłopów. Zebrania wspólnot gminnych skupiały więcej ludzi, niż kościoły luteraniskie. W ich trakcie kaznodzieje propagowali purytańskie zasady moralne, pobożność, hasła braterstwa i równości społecznej. W krótkim czasie, m. in. pod jego wpływem, wzrosło morale chłopów, świadomość społeczna, poczucie godności i pojawiła się ich grupowa solidarność. „Bracia” zorganizowali kilka wspólnot liczących ok. 10 tys. chłopów. Doprowadziło to do kontrakcji szlachty i Kościoła luteraniskiego. Ukazem carycy w 1734 r. ruch zdelegalizowano. Jego odrodzenie nastąpiło w połowie następnego wieku.

Łotyszy. Nad jej edycją pracowali Valdemārs, Alunāns i Barons. Przeciwno gazecie *Petersburgas Avīzes* zawziętą walkę prowadzili jej przeciwnicy, często uzyskując wsparcie carskiej cenzury. Poddając krytyce istniejący ustrój społeczno-polityczny na ziemiach bałtyckich i opowiadając się za ideą łotewskości jako samodzielnego elementu etnicznego „młodołotysze” (bo tak nazwał, w odróżnieniu od progermańskich „starołotyszy”, przedstawicieli młodej łotewskiej narodowej inteligencji ksiądz G. Braze) liczyli na reformy ekonomiczno-społeczne, które mógłby dokonać oświecony carat. Chcieli obudzić narodową świadomość. Ich poglądy oscylowały wokół liberalnego nacjonalizmu. Jednakże uwarunkowania polityczne w tym czasie nie pozwalały jeszcze na głoszenie demokratycznych poglądów. Dlatego też Valdemāras wraz z kolegami musiał stawiać na ewolucyjny rozwój demokracji i powolny proces liberalizacji systemu. Z oczywistych względów nie marzyli oni nawet o powstaniu niepodległego łotewskiego państwa.

W takich okolicznościach doszło do powstania współczesnego literackiego języka łotewskiego, jednego z dwóch (drugi to estoński) języka bałtyckiego. Po przejściu z transkrypcji niemieckiej na łacińską w 1922 r. ukształtowała się ostatecznie jego pisownia i gramatyka.²

W sferze kultury nadal odczuwało się „opiekę” władz carskich pozwalających na kontrolowaną konfrontację Łotyszy z nadbałtyckimi Niemcami. Sprzyjało to bowiem realizacji carskich planów. Zaś obrońców starych porządków wśród Niemców carat wykorzystywał w celu niedopuszczenia do łotewskiego przebudzenia narodowego. Jak się okazało ta dwoista taktyka poniosła fiasko. Podstawy odrodzenia narodowego Łotysze stworzyli samodzielnie, a ono – w konsekwencji – posłużyło budowie własnej państwowości. Jednakże jak twierdzi P. Eberhardt: „Nawet po rewolucji 1905 r., która przybrała na Łotwie bardzo ostry charakter, wysuwano jedynie dezyderaty społeczne oraz żądano większej autonomii. Aspiracje narodowe były bardzo skromne i ograniczały się jedynie do walki o swobodę w sferze kultury i oświaty. W zasadzie wszystkie organizacje łotewskie były lojalne wobec władz rosyjskich i widziały przyszłość kraju w ścisłej integracji w ramach imperium rosyjskiego”³.

Istotnej zmianie uległa sytuacja gospodarcza kraju i sytuacja materialna samych Łotyszy. Ze średniej warstwy mieszkańców wyłoniła się łotewska drobna burżuazja. Rozkwit miast, szczególnie Rygi, zaczął się na dobre wraz z procesem rozwartwienia wsi. Większość małorolnych chłopów emigrowała do miast w poszukiwaniu lepszych warunków socjalno-bytowych. Zmienił się charakter samego miasta. Ryga przekształciła się w miasto łotewskie. Gdy w 1867 r. zamieszkiwało tu 43 tys. (43%) Niemców i 24 tys. (24%) Łotyszy, to już w 1913 r. na 500 tys. mieszkańców Rygi 218 tys. stanowili Łotysze (42%), a 69 tys. Niem-

² Niemieckie „umluty” i inne wydłużenia zastąpione zostały przez *garumzivi* – poziome kreski i daszki nad literami i zmiękczenia (przecinki) u dołu litery.

³ P. Eberhardt, *Problematyka narodowościowa Łotwy*, Warszawa 1998, s. 7.

cy (13%). Resztę stanowili Rosjanie (w 1867 r. 25%, w 1913 r. – 19%), Polacy i Żydzi. Trzeba jednak podkreślić, iż w przygniatającej większości Łotysze stanowili biedniejszą warstwę ludności miejskiej. Wcześniej wyparci zostali z rzemiosła i handlu, a opuściwszy wsie i przechodząc do miast mogli zajmować się tylko prostą i niskopłatną pracą.

W latach 70-tych zaczęły się na Łotwie przemiany kapitalistyczne związane z rozwojem przemysłu. Najszybciej wzrastały małe i średnie zakłady przetwarzające surowce miejscowe, takie jak drewno, skóra i surowce mineralne. Zbudowano pierwsze fabryki tekstylno-odzieżowe. Do 1858 r. w regionie ryskim pracowało 47 fabryk zatrudniających 4,5 tys. pracowników, a 20 lat później już 145 z 12 tys. robotnikami. W latach 60-tych zbudowano stocznię w Ventspils, zaś pracująca stocznia w Liepāja zatrudniała blisko 50 osób. Pierwszymi pozamiejskimi fabrykami były gorzelnie. Zniesione zakazy dały możliwość otwierania prywatnych zakładów i zajmowania się handlem.⁴

Na przełomie wieków ludność ziem łotewskich wzrosła do prawie 2 milionów, wśród których 68% stanowili rodowici Łotysze, 8% Rosjanie, 7% Niemcy i 6% Żydzi. Populację wiejską szacowano na 60% i w zdecydowanej większości była ona autochtoniczna.

Stąd też terytoria łotewskie pod względem rolniczym były w zasadzie monoetniczne, przy czym zasiedlała ją niespotykana gdzie indziej ogromna liczba bezrolnych chłopów (ok. 600 tys.), tzn. aż 55 % wszystkich zatrudnionych w sektorze rolno-spożywczym. Do chłopów-gospodarzy należało 39% gruntów ornych, łąk i pastwisk o średniej powierzchni 27 ha.⁵

Z oczywistych względów wraz z rozwojem przemysłu rosła wielkoprzemysłowa klasa robotnicza. Wzrastały jej kwalifikacje i polepszały się jej warunki bytowe. W porównaniu z ludnością wiejską, która – jak już wskazywano – była w większości etnicznie jednolita (łotewska), skład ludności miast stanowił narodowościową mozaikę. Wraz z postępującym procesem rusyfikacji i napływem Rosjan powodowanym polityką władz carskich (w celu uzyskania przewagi żywności rosyjskiego w większych miastach), zmieniła się ich struktura narodowościowa.⁶ Np. na początku XX w. Rosjanie stanowili już drugą pod względem wielkości nację w Rydze, a czwartą w Liepāja. Inna była sytuacja w miastach

⁴ Więcej na ten temat pisze L. Marcinkowska, *Ziemie łotewskie w granicach imperium rosyjskiego 1710–1918*, [w:] *Łotwa wczoraj – dziś – jutro*, materiały pokonferencyjne, Poznań 2002, s. 39–40.

⁵ Wiele, jak należy sądzić, zweryfikowanych danych statystycznych zawiera najnowsza zbiorowa łotewska publikacja, opisująca syntetycznie historię Łotwy w XX wieku – *History of Latvia the 20th Century*, Jurmala 2006.

⁶ Np. na początku XX w. Rosjanie stanowili już drugą pod względem wielkości nację w Rydze, a czwartą w Liepāja. Inna była sytuacja w miastach w Latgale. Tu dominowali Żydzi, Polacy i Rosjanie. Łotysze stanowili jedynie ok. 5% populację.

w Latgale. Tu dominowali Żydzi, Polacy i Rosjanie. Łotysze stanowili jedynie ok. 5% populację.

Oprócz największej grupy robotników na przeciwnym biegunie struktury społecznej Rygi stała stara i młoda burżuazja, głównie niemieckiego pochodzenia. Tworzyli ją także właściciele kamienic, małych zakładów produkcyjnych i przedsiębiorstw handlowych (głównie Żydzi) oraz przedstawiciele wolnych zawodów. Tak więc zdecydowana większość własności należała do nie-Łotyszy. Tworzący rynek pracy Łotysze byli przede wszystkim wysokokwalifikowanymi robotnikami

W trakcie dokonywania się tych demograficzno-społecznych procesów równolegle postępowało rozwarstwianie się społeczeństwa łotewskiego jako całości. Zjawisko to odnosiło się nie tyle do miast, co dotyczyło przede wszystkim wsi, gdzie słabła warstwa chłopska, a wzmacniała warstwa ziemiańska. Drobni chłopci mogli ledwie zapewnić byt swojej rodzinie, a parobcy pozbawieni zostali nadziei otrzymania ziemi na własność. Powstało szereg sprzeczności między zamożnymi i niezamożnymi warstwami społecznymi. Ich interesy, obraz życia, poziom wykształcenia i status materialny były bardzo zróżnicowane.

W końcu lat 80-tych narodził się łotewski ruch polityczny o liberalno-demokratycznym i socjalistycznym charakterze. W tym czasie w społeczeństwie europejskim popularność zdobyła idea równości socjalnej. Dotarła ona także na Łotwę pod nazwą „Nowej Fali” lub „Nowego Nurtu” (łot. *Jaunā strāva*). Ruch ten znalazł odzwierciedlenie w literaturze, zwłaszcza krytyce literackiej wyrażającej potrzebę przeprowadzenia głębszych reform społecznych, a zwłaszcza odejścia od romantycznej wzniosłości. Jego zwolennicy głosili swobodne zasady moralne i hasło równouprawnienia kobiet. Opierając się na nauce popularyzowali jej nowe osiągnięcia. Większość spośród nich przyjęła marksowski światopogląd materialny.

Na przełomie wieków w centrum uwagi „Nowej Fali” znalazły się kwestie socjalne, walka o demokrację i demokratyczny system rządów, zaś głównego wroga przemian upatrywano w caracie. Działacze tego pierwszego na Łotwie ruchu społecznego nie wiązali się z ideą narodową i nie formułowali postulatu autonomii. Liczyli na rewolucję, której – ich zdaniem – należy spodziewać się za kilkanaście lat, gdy powstanie ruch robotniczy zdolny ją przeprowadzić.

Podczas gdy „Młodzi” Łotysze stali przed dylematem czy popierać działania reformujące opresyjny, funkcjonujący system carski i w tym celu podjąć współpracę

z liberalnym odłamek nadbałtyckich Niemców, czy samodzielnie podjąć się walki z caratem, przywódcy i sympatycy „Nowej Fali” takiego wyboru nie czynili. Opowiadali się za walką. Ich celem stało się zniesienie struktur rosyjskich i zbudowanie nowego ustroju ekonomiczno-społecznego. Wydaje się zasadne stwierdzenie, że położyli oni podwaliny pod rozwój demokratycznych idei i wartości, które dotąd były obce społeczeństwu łotewskiemu. Niezaprzeczalnym

faktem było to, że ruch „Nowej Fali” doprowadził do narodzin ruchu robotniczego.

Do znanych zwolenników nowych prądów w literaturze i publicystyce należeli m.in. narodowy wieszcz Jānis Rainis (właściwie Jānis Pliekšans), jego żona Aspazia (właściwie Elza Rozenberg), Pēteris Stučka – adwokat i późniejszy premier probolszewickiego rządu oraz Miķelis Valters, który, jak jemu podobni, musiał uciekać przed *ochroną* za granicę.⁷

Łotewski Związek Socjaldemokratyczny zorganizowany został na ziemiach łotewskich w 1904 r. Ojcami-założycielami partii byli Jānis Ozols i Pēteris Stučka. Po dwóch latach Socjal-Demokracja Łotewska została afiliowana przy Socjaldemokratycznej Partii Robotników Rosji.⁸ Socjaldemokraci dysponowali dwoma programami. Program „maksimum” zakładał wywołanie zwycięskiej rewolucji i budowę ustroju socjalistycznego i państwa o podstawach demokratyczno-konstytucyjnych, ale bez udziału w jego konstrukcji chłopstwa, co było „chorobą” wszystkich ówczesnych ruchów socjaldemokratycznych (także polskiej SDKPiL), biorąca się z dogmatu przejętego od socjaldemokratów niemieckich. Nadto młoda partia nie dysponowała skryzalizowanym programem odnośnie mniejszości etnicznych. Program „minimum” natomiast zawierał projekty zadań „na dzisiaj”.

W pierwszym okresie swojej aktywności dyskusja ideowa wśród socjaldemokratów toczyła się wokół problematyki państwa narodowego. Poglądy w tej kwestii prezentowali przede wszystkim pisarze polityczni, tacy jak Vilis Olavs i pastor Andriivs Niedra. To właśnie oni w gazecie *Austrums* pisali w duchu nacjonalistycznym o konieczności wzbudzania „ducha narodowego”, o nieuchronnej konfrontacji na linii niemiecka burżuazja – łotewscy robotnicy i chłopci, o walce o autonomię oraz o koniecznej lojalności w stosunku do caratu. Do głównych haseł socjaldemokratów należały hasła autorstwa lidera łotewskich socjaldemokratów Valtersa z 1903 r. zamieszczane w gazecie *Proletāries*: „Precz z autokracją! Precz z Rosją! Skończyć z Rosją!” Jest faktem, że SDŁ była pierwszą partią, która w tak wyrazisty sposób traktowała sprawę przyszłości Łotyszy. I chociaż nie była, bo nie mogła być w tym czasie partią masową, odegrała bar-

⁷ Działal w Zurychu. Tam założył w 1903 r. trzecią w kolejności, po powstałych wcześniej emigracyjnych sekcjach w Stanach Zjednoczonych i w Wielkiej Brytanii, sekcją Łotewskiej Socjaldemokracji. Valters, Fricis Roziņš i Ernests Rolavs współpracowali z Augustem Beblem oraz ze środowiskiem niemieckich intelektualistów. To właśnie Valters pierwszy rzucił hasło niepodległości Łotwy i powołania do życia republiki parlamentarnej. W Kurzeme w 1901 r. Pauls Kalniņš utworzył nielegalną Kurlandzką Grupę Socjal-Demokracji. Podobnie jak powstanie ryskiej Bałtycko-Łotewskiej Socjal-Demokratycznej Organizacji Robotników było udziałem Jānisa Ozolsa i braci Ansisa i Žanisa Buševicsów.

⁸ W pierwszym okresie swego członkostwa w SDPRR zajmowała proleninowską postawę w wewnętrznym konflikcie bolszewików i mienszewików. Po podziale w łonie samej SDPRR doszło również do podziału łotewskiej socjaldemokracji. Przy Leninie pozostał Stučka, a do mienszewików przystali m. in. Rainis, Mārgers Skujenieks, Pauls Kalniņš i Fēlikss Cielēns.

dzo ważną rolę w trudnym okresie wydarzeń związanych z rewolucją w 1905 roku.

Znaczenie rewolucji 1905 roku dla Łotyszy

W końcu XIX w. ukształtowała się liczna grupa robotników zatrudnionych w przemyśle. Jej społeczne i materialne położenie było dramatyczne, za to dysponowała ona wysoko rozwiniętą świadomością wspólnoty interesów, która nakazywała podjęcie walki o poprawę swego materialnego położenia. Warstwa ta, lepiej niż inne, akceptowała nośne społecznie hasła.

Ówczesne problemy na łotewskiej wsi wynikały głównie z braku ziemi oraz jej rozdrobnieniu. Większość ziem wykorzystywanych w gospodarce rolnej należało jeszcze do nadbałtyckiej szlachty niemieckiej i polskiej. Jednakże i tu, w społeczeństwie wiejskim, wzrost poziomu świadomości narodowej i oświaty sprzyjał włączeniu się szerokich mas w ruch skierowany przeciwko rosyjsko-carskiemu reżimowi i przywilejom niemieckich właścicieli majątków ziemskich. Ludność wiejska zajmowała krytyczną postawę wobec ciężkich warunków dzierżawy, ponieważ to głównie na barki chłopów nałożono brzmię podatkowe i utrzymanie urzędów wiejskich.

Już latach 1900–1906 ok. 6 tys. robotników w Kurzeme i w Liwlandii podejmowało liczne strajki. Pierwszy z nich miał miejsce w 1896 r. w Rydze, którą wstrząsnął strajk związany z postępującym kryzysem w przemyśle. Zaś rozruchy trzy lata później, zwane „ryskim buntem”, objęły już kilka gałęzi produkcji.

Nic dziwnego więc, że rewolucja 1905 r. zwana przez Łotyszy „szalonym rokiem” przekształciła się w masowy ruch narodowy i stała się punktem zwrotnym w historii Łotwy i Łotyszy. Objęła wiele grup społecznych opozycyjnych wobec ograniczeniom wolności narzuconym przez carat, protestujących przeciwko skutkom ekonomicznym kryzysu wywołanego wojną rosyjsko-japońską, jak i prowadzoną przez władzę carską politykę rasyfikacji. Ruch łączył również walkę polityczną z walką o zniesienie przywilejów bałtyckich Niemców, o język łotewski i autonomię kulturalną.

Po znanych wypadkach 9 stycznia w Petersburgu w całym imperium zaczęły się rozruchy i niepokoje, z którymi cywilne organy władzy rosyjskiej nie potrafiły się uporać. 13 stycznia w Rydze zaczął się, trwający przez tydzień, wielki strajk generalny. Poprzedził go uliczny pochód. Do tysięcy demonstrantów – robotników, uczniów i studentów – rosyjskie oddziały wojskowe i policyjne otworzyły ogień. W starciach demonstrantów z wojskami zginęły 73 osoby, rannych zostało ponad 200 – co zwiększyło jeszcze determinację protestujących i doprowadziło do kolejnych starć z policją i wojskiem. To właśnie wtedy Jānis

Aakuraters napisał poemat-hymn rewolucji zaczynający się strofą: „*Wszyscy żyjący połączą się w krwawym boju, I zamki runą, trony upadną*”.

Jest wielce interesujące, że ruch rewolucyjny, początkowo obejmujący miasta, szybko przeniósł się na obszary wiejskie. Tam w latach 1905–1906 doszło do około tysiąca potyczek między chłopami a oddziałami rosyjskimi i broniącym dworów przed atakami „leśnych” niemieckim *Selbstschutzem*.

Strajk robotników rolnych w majątkach oraz demonstracje, odbywające się głównie w trakcie nabożeństw, doprowadziły do aktów odwetu ze strony właścicieli ziem. Stworzyli oni oddziały samoobrony i zaczęli stosować represje wobec uczestników rozruchów. To z kolei – w październiku 1905 r. – spowodowało spotęgowanie fali oburzenia i zmianę form protestu, mimo, iż wcześniej rewolucjoniści nie występowali z żądaniami zniesienia własności prywatnej. W miejsce pokojowych demonstracji zaczęły się podpalenia zabudowań, pogromy, zniszczenia, rozbrajanie policji i krwawe rozprawy z najbardziej znienawidzonymi obszarnikami. Sytuacja stawała się coraz bardziej groźną.

W tych okolicznościach Mikołaj II zdobył się na wydanie 17 października 1905 r. manifestu. Spóźniony „Manifest Październikowy”, zapowiadający wprowadzenie swobód demokratycznych i konstytucyjnego ustroju, został przez Łotyszy odczytany jako hasło zezwalające na nieskrępowane działania. Powszechnym zjawiskiem stały się więc masowe zebrania wyłaniające tzw. komitety rządzące.⁹ Radykalni socjaldemokraci wezwali naród do uzbrojenia się, organizowania w miejsce carskiej policji milicji ludowej, a nierzadko nawet do fizycznego likwidowania nienawistnych urzędników.

Reakcją caratu na wydarzenia było wprowadzenie w guberniach bałtyckich stanu wojennego w grudniu 1905 r.¹⁰ Zaś odpowiedzią ze strony zrewoltowanych chłopów, zwłaszcza bezrolnych pracowników najemnych, były zbrojne ataki na dwory obszarników. Ci, pozostawiając swoje domy, uciekali do miast (np. w Vidzeme spalono 72 porzucone dwory). Doszło do wielu potyczek z oddziałami wojskowymi ochraniającymi urzędy państwowe. Większość z nich, dowodzonych przez urodzonych w regionie nadbałtyckim niemieckich oficerów, została okrażonych i wziętych do niewoli. Z końcem roku na Łotwie rozpoczęła działalność specjalna ekspedycja karna, dowodzona przez gen. Aleksieja Orłowa, zwaną „czarną sotnią”, jak również inne jednostki (głównie oddziały kozackie).

⁹ Odbył się powszechny zjazd nauczycieli Łotwy, bowiem nauczyciele ludowi byli jednymi z inspiratorów rewolucyjnych wydarzeń na wsi. Natomiast zjazd delegatów wiejskich podjął uchwałę o niepłaceniu podatków państwowych i zerwaniu związków z reżimowymi urzędami oraz zażądał przekazania władzy w ręce miejscowych samorządów.

¹⁰ W trakcie pierwszego okresu działań karnej ekspedycji blisko 1,5 tys. osób postawiono przed sądami doraźnymi. Wykonano 128 wyroków śmierci. Około 2,6 tys. Łotyszy zesłano na Syberię. Większość przywódców ruchu musiała ukrywać się, zaś część emigrowała (np. J. Rainis i K. Ulmanis). – por. J. Korzeń, *Dramat narodów bałtyckich*, Warszawa 1987, s. 16–17.

Miały one rozkazy typowe dla działań okresu wojny.¹¹ Ekspedycje pacyfikacyjne działały przez cały 1906 r. Działaniom rosyjskich władz, które prócz rusyfikacji planowały rozrzedzenie Łotyszy poprzez sprowadzenie 300 tys. rosyjskich chłopów i krwawo rozprawiały się z powstańcami, czynnie przeciwstawiali się wiejscy partyzanci zwani „leśnymi braćmi”.

Tak więc mające charakter robotniczej i chłopskiej rewolty wydarzenia rewolucyjne 1905 r. przekształciły się w powstanie narodowe, w którym wzięli udział robotnicy, robotnicy rolni, młodzież i inteligencja. Przy czym ta ostatnia warstwa była jeszcze zbyt słaba, aby przejąć kontrolę nad wydarzeniami. Podobnie jak dopiero co zorganizowana Łotewska Partia Demokratyczna, partia radykalnego skrzydła młodej burżuazji łotewskiej, niemieckiej i żydowskiej.

Generalnie ruchem z lat 1905–1906 kierował Łotewski Związek Socjaldemokratyczny, który w okresie rewolucji zwiększył swoje szeregi do ok. 18 tys. członków. Pod jego wpływem znalazł się *Bund* i kółka socjaldemokratyczne grupujące Rosjan, Niemców i przedstawiciele innych nacji zamieszkujących ziemie łotewskie. Do ruchu przyłączyły się także nowo powstałe związki zawodowe robotników, rzemieślników i intelektualistów.

I choć ruch rewolucyjny z elementami charakterystycznymi dla ruchu narodowo-wyzwoleńczego został krwawo stłumiony, brutalne represje rosyjskie nie były już w stanie zatrzymać procesu emancypacji narodowej Łotyszy. Będąca przede wszystkim skutkiem zbrojnych akcji oddziałów partyzantki miejskiej i „leśnych” z obszarów wiejskich szeroka fala prześladowań objęła nie tylko rewolucjonistów, ale także cywilną ludność.

Rewolucja 1905 r. na Łotwie przyniosła jednak kilka pozytywnych rezultatów. Jej efektem było częściowe złagodzenie rusyfikacyjnego kursu caratu (m. in. zniesienie zakazu druku w języku łotewskim alfabetem łacińskim) oraz częściowe uzyskanie praw w sferach wolności obywatelskich – rozszerzono zakres wolności wyznania, sumienia i słowa, zebrani i stowarzyszeń, a w szkołach pozwolono na używanie łotewskiego.

W rosyjskiej Pierwszej Dumie zasiadło 5 posłów łotewskich: Jānis Čakste, Jānis Goldmanis, Jānis Kreicbrgs, Francis Trasunus i Jānis Ozols. Po stłumieniu rewolucji władze carskie pozwoliły na legalizację partii politycznych (często zresztą infiltrowanych przez policję polityczną), związków zawodowych i organizacji społecznych. W efekcie na Łotwie pojawiły się różne partie polityczne od

¹¹ Wojska carskie mordowały, paliły domostwa i zabierały dobytek. I chociaż nie napotkały zorganizowanego zbrojnego oporu, to jednak na podstawie zestawionych przez obszarników wykazów, zaczęły represjonować opornych chłopów. Wszystkich, którzy w jakikolwiek sposób powiązani byli z ruchem rewolucyjnym rozstrzeliwano lub wieszano. W tym okresie skazano około 3 tys. osób, spośród nich 1650 na śmierć, a blisko 5 tys. siłą zmuszono do emigracji do USA. Jedną z łejszych kar dla liczby 2,6 tys. przetrzymywanych w więzieniach była zsyłka na Sybir. Śledztw praktycznie nie prowadzono, co powodowało, że często ofiarami prześladowań byli niewinni ludzie.

monarchicznych do lewicowych o różnym wpływie politycznym i społecznym zapleczu. Dysponowały one swoimi organami prasowymi. I tak – konserwatywna Łotewska Partia Pracy Frīdrihsa Veinbergsa związana była z *Rīgas Avīze*, Łotewska Konstytucyjna Demokratyczna Partia z *Latvija*, a większość liberalnych kręgów burżuazji z *Mājas Viesis*, podczas gdy rzeczywista Demokracja (kierowana przez Gustavs Zemgals) grupowała się wokół *Jaunā Dienas Lapa*. Część członków Łotewskiego Związku Socjaldemokratycznego, który odegrał istotną rolę w rewolucji w 1913 r. przekształciła partię w Łotewską Socjalistyczną Rewolucyjną Partię i przestała odgrywać znaczącą rolę polityczną. Inna, radykalna jej część, jako Łotewska Socjaldemokracja (P. Štucka i towarzysze) połączyła się z SDPRR. Poparła bolszewików, czym naraziła się części społeczeństwu łotewskiemu i straciła tym samym dużą liczbę swoich członków. Bezsprzecznie przed wybuchem wojny liczyła ok. 2,5 tys. członków.

Bezsprzecznie rosyjskie wydarzenia rewolucyjne przekształciły się we wszystkich krajach bałtyckich do pewnego stopnia w powstania narodowe i otworzyły drogę dla uniezależnienia się Łotyszy, Litwinów i Estończyków jako już dojrzałych narodów, dysponujących własnymi elitami politycznymi.¹²

Warto jednak wiedzieć, że w trakcie rewolucji przywódcy ruchu odrodzenia narodowego nie podejmowali jeszcze haseł *stricte* politycznych. Ich aspiracje były wówczas nadal skromne i ograniczały się do walki o swobodę w sferze kultury i oświaty. Jednakże w tym czasie wykryształizowały się już wyraźnie cztery łotewskie nurty polityczne: socjaldemokratyczny, liberalny, chłopski i chrześcijańsko-demokratyczny.

Można więc odpowiedzialnie stwierdzać, że w przededniu wybuchu wojny światowej Łotysze gotowi byli do stworzenia własnego państwa. Mimo faktu wyeliminowania z składu Dumy łotewskich posłów i stołypinowskiego projektu „rozcieńczenie” Łotyszy poprzez kolonizacją sprowadzanych z Rosji do Kurlan-

¹² Jak pisze J. Korzeń /pseudonim P. Łossowskiego używany w publikacji wydanej w drugim obiegu/: „We wszystkich krajach bałtyckich odrodzenie narodowe rozwijało się według zbliżonego wzoru. Było ono przygotowane przez niezbędne, wstępne reformy społeczne i awans uwłaszczonego chłopstwa oraz powstanie w trakcie rozwoju gospodarczego narodowego mieszczaństwa, inteligencji i klasy robotniczej. Była to najczęściej odpowiedź mas chłopskich na cywilizacyjne wyzwanie Niemców w Estonii i na Łotwie oraz Polaków na Litwie. Represyjna polityka rosyjska nie była w stanie zahamować postępów świadomości narodowej ponieważ nie opierała się na głębszych wartościach ideowych. W rezultacie awans społeczny mas oznaczał rozwój języka i kultury narodów bałtyckich. Wszędzie sięgano do tradycji ludowych – pieśni, poezji i legend, tworzone czasopisma literackie i towarzystwa kulturalno-oświatowe, organizowano festiwale pieśni. Jednocześnie burzliwie rozwijała się narodowa literatura, sztuka, nauka. Ogromną rolę w odrodzeniu narodowym na Litwie odegrał Kościół katolicki, mniejszą – protestancki w Estonii i na Łotwie”, *ibidem.*, s. 19. Opinię tę potwierdza A. Lieven, *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, London 1993, p. 54–57.

dii chłopów, dążenia Łotyszy do zdobycia atrybutów państwowości nie osłabły. Nadszedł czas ich uzyskiwania.

Ziemie łotewskie i Łotysze w latach I wojny światowej

Pierwsza wojna światowa, a zwłaszcza jej przebieg i finalny rezultat, przyniosła fundamentalne zmiany w Europie Wschodniej. Dała wolność tak zwanym krajom granicznym imperium carów. Powstały zręby państwowości suwerennych państw bałtyckich – Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej i Republiki Estońskiej.

1 sierpnia 1914 r. kajzerowskie Niemcy wypowiedziały wojnę carskiej Rosji. Ziemie łotewskie zostały włączone do rosyjskiego Wileńskiego Dystryktu Wojskowego. Będąca liczniejszą, ale źle zaopatrzoną w broń, armia rosyjska wkroczyła do Prus Wschodnich i początkowo osiągnęła sukcesy operacyjno-taktyczne. Wkrótce jednak została zmuszona do odwrotu po klęsce pod Tannenbergiem (pol. Stębark).

Już na początku wojny w szeregi armii rosyjskiej jako rosyjskich poddanych powołano dużą liczbę Łotyszy. Walcząc w lutym 1915 r. w ramach XX Korpusu Armijnego (w X Armii) w rejonie Wielkich Jezior Mazurskich i Augustowa łotewski korpus poniósł olbrzymie straty w zabitych i rannych.

Wybuch wojny społeczeństwa trzech nadbałtyckich krajów skłonne były początkowo uważać za zbrojny konflikt niemiecko-rosyjski, noszący cechy imperialne, a udział Rosji w walkach z Niemcami za wypełnianie obowiązków członka Ententy. Wobec rozwoju wydarzeń Łotysze wspomagali więc carat będąc lojalnymi carskimi poddanymi. Podkreślali to ustami łotewskich posłów zasiadających w Dumie. Jeden z nich – Jānis Goldmanis – miał w Dumie stwierdzić, iż: „*wśród Łotyszy i Estończyków nie ma osoby, która nie popierałaby wszystkich dokonań osiągniętych pod rosyjskimi skrzydłami i wszyscy nadal pozostają w wierze, że jeżeli będzie to możliwe Baltowie w przyszłości staną się częścią Wielkiej Rosji*”¹³.

Pomimo tego i ze względu na wielowiekową dominację niemiecką wojna z Niemcami uważana była przez Łotyszy za słuszną. Ewentualne zwycięstwo państw centralnych mogło bowiem skutkować definitywnym przyłączeniem Nadbałtyki do Niemiec, ich kolonizację i całkowitą proletaryzację rodzimych społeczeństw oraz położyć kres marzeniom o wolności i niezależności politycznej.

Antyniemieckie i prorosyjskie hasła zrobiły swoje. Wzniciły bezprecedensową nagonkę i akty przemocy w stosunku do nadbałtyckich Niemców. Spowodowały dymisje urzędników, zmiany nazw, ulic i sztyldów, hoteli etc., etc., „wy-

¹³ Cyt. /fragment/ z History of Latvia., p. 76.

patrywanie” niemieckich szpiegów, zamknięcie instytucji i organizacji niemieckich oraz niemieckich gazet. W skrajnych przypadkach nastąpiły aresztowania i wywózki do Rosji osób pochodzenia niemieckiego i ich sympatyków. Antyniemiecka histeria opadła nieco w obliczu braku oznak zainteresowania i tym bardziej reakcji caratu na projekty dotyczące ograniczonej autonomii, połączenia wszystkich ziem łotewskich w jeden związek czy bezpardonowo przeprowadzonej przymusowej mobilizacji do carskiej armii 120–140 tys. młodych Łotysz.

Przeciwnikami aktywnego udziału Łotyszy w wojnę, z oczywistych przyczyn ideologicznych, byli łotewscy socjaldemokraci.

W lipcu i sierpniu Niemcom udało się opanować resztę Kurzeme i całe Zemgale rozpoczynając tym samym czteroletnią okupację tych terytoriów. Następnie oddziały niemieckie dotarły do Daugavy i Rygi. Wkrótce linia frontu ustabilizowała się na linii przecinającej jezioro Slokas, błota wokół Rygi i rzekę Ķekava, biegnąc dalej w dół Daugavą. Taki kształt linii frontu pozostawał niezmienny przez ponad dwa lata, dzieląc ziemie łotewskie na dwie części: Kurzeme i Zemgale – zajęte przez Niemców, oraz Vidzeme i Lagale – znajdujące się pod kontrolą rosyjską. Tam, w nieokupowanej przez Niemców części, rozmieszczone zostały nie tylko zapasowe formacje wojska, ale i tysiące uciekinierów z okupowanych terenów.

Utrata Kurzeme i Zemgale radykalnie zmieniła sytuację militarną i polityczną. Linia frontu przecięła ziemie łotewskie na dwie połowy odcinając południowo-zachodnią ich część od północno-wschodniej, przerywając związki gospodarcze, stwarzając zwłaszcza ogromny problem społeczno-socjalny związany z masą uciekinierów spod władzy niemieckiej.¹⁴ W sumie – od 1915 r. Kurzeme i Zemgale, a od 1917 r. Ryga i część Liwlandii znalazły się pod okupacją Niemiec. Reszta kraju zaś w 1918 r.

Za to w latach 1917–1918 północna Liwlandia i Latgale podlegały kontroli sił bolszewickich.

Dowództwo wycofującej się z Kurzeme do Vidzeme armii rosyjskiej wydało rozkaz ewakuacji wszystkich mężczyzn w wieku od 18 do 45 lat. Ustępujące oddziały niszczyły zasiewy i rujnowały domostwa. W wyniku czego kilka powiatów Kurzeme praktycznie uległo wyludnieniu (z 800 tysięcy mieszkańców żyjących tu przed wojną pozostało 230 tysięcy). Rząd carski zdecydował także o ewakuacji w głąb Rosji fabryk wraz z ich technicznym wyposażeniem. Skutkowało to wywiezieniem z Łotwy w przeciągu kilka tygodni ponad 500 dużych i średnich obiektów przemysłowych.

Działania wojenne przyniosły wielorakie, negatywne skutki dla Łotyszy i łotewskiego terytorium, tak w sensie ekonomicznym, jak i dla bieżącej egzy-

¹⁴ Szeroko udokumentowaną i bardzo cenną monografię na temat przebiegu walk niepodległościowych Łotyszy, głównie w aspekcie wojskowym, napisał Tadeusz Paluszyński – zob. T. Paluszyński, *Walka o niepodległość Łotwy 1914–1921*, Warszawa 1999, ss. 447.

stencji i pracy mieszkańców. Na początku wojny ziemie te stanowiły bliskie zaplecze frontu, a następnie, przez długi czas, były areną zaciętych walk.

Taki podział obszaru Łotwy wynikające zeń konsekwencje miały swoje odbicie w zmianie obrazu społeczno-ekonomicznego kraju okresu wojny i przyniosły się określone konsekwencje w trakcie tworzenia niepodległego państwa.

Po 1914 r. gwałtownie zmniejszyła się produktywność i ekonomiczna pozycja rolnictwa, co było związane nade wszystko z mobilizacją mężczyzn do armii rosyjskiej, rekwizycjami żywności, koni, zboża itp. produktów rolno-spożywczych, porzuceniem gospodarstw przez uciekinierów oraz zniszczeniami wojennymi.

Podobnie rzecz się miała z przemysłem i miastami. Na początku wojny Niemcy zastosowali blokadę morską wybrzeża bałtyckiego, co sparaliżowało nie tylko handel, ale także przywóz surowców potrzebnych dla produkcji przemysłowej. Tym bardziej, że łotewskie fabryki zostały przez władze carskie nastawione głównie na produkcję wojskową. Do połowy 1915 r. 1/3 z nich produkowała m. in. prototypy czołgów, wozy pancerne, działa przeciwlotnicze i amunicję. Następnie, wskutek decyzji władz rosyjskich, rozpoczęto ewakuację fabryk wraz z całym personelem produkcyjnym i obsługą techniczną. Na tereny nieobjęte zagrożeniem bezpośrednich działań wojennych (głównie do środkowej Rosji) wywieziono maszyny, urządzenia, zgromadzone wcześniej surowce, a także pojazdy, dzwony kościelne, a nawet miedziane pokrycia dachów. W sumie w 1915 r. wyewakuowano do Rosji 523 przedsiębiorstwa produkcyjne (z samej Rygi 80%) oraz ok. 250 tys. robotników z rodzinami.

W trakcie działań wojennych pod przymusem lub dobrowolnie terytorium kraju opuściło ok. 800 tys. ludności cywilnej, tzn. ponad 30% przedwojennego stanu ludności Łotwy (połowę z nich stanowili rdzenni Łotysze).

Władze carskie przymusowo deportowały do Rosji także dużą grupę nadbałtyckich Niemców. Podobnie rzecz się miała w 1915 r. z 40 tys. Żydów z Kurzeme. Razem, w trakcie działań wojennych do Rosji, pod naciskiem lub dobrowolnie, ewakuowało się ok. 130 tys. łotewskich Żydów. Łotwę opuściło również wielu Rosjan, którzy do wybuchu wojny pracowali w administracji, handlu i przemyśle. Wszystko to radykalnie zmieniło skład etniczno-społeczny ziem łotewskich. Miało ogromny wpływ na sytuację demograficzno-narodowościową lat 1918–1920.

Na pozostałych mieszkańców Kurzeme niemieckie władze nałożyły wysokie podatki na utrzymanie administracji i wojska, zaś pozostałych mężczyzn, często starych, wykorzystywano do budowy umocnień. W miejsce lokalnych samorządów miejskich i wiejskich wprowadzony został okupacyjny zarząd. Dowództwo wojskowe powołało naczelników, którymi byli miejscowi niemieccy właściciele posiadłości ziemskich. Zaczęła się grabież surowców naturalnych, produktów rolnych oraz masowe wyrąbywanie lasów, a w ten sposób uzyskane drewno wysłano na front do budowy umocnień oraz do Niemiec.

Władze dysponowały daleko idącymi planami kolonizacji Kurzeme i Zemgale. Specjalnie w tym celu powołana berlińska Bałtycka Rada Powiernicza przygotowała stosowny projekt, tzw. Szare Memorandum, w którym przedstawiła argumenty za włączeniem Nadbałtyki do Niemiec. Część niemieckich szowinistów nie widziała nawet miejsca w Kurzeme dla autochtonicznych Łotyszy. Zamierzano osiedlić tam około 1,5 mln Niemców. Z oczywistych powodów niemieccy mieszkańcy z Kurzeme poparli ów projekt obiecując przeznaczyć nań nawet 25% swoich posiadłości ziemskich. Zakładali bowiem, że tym sposobem uda się nie dopuścić do powrotu w rodzinne strony uciekinierów i przekazać opuszczone przez nich gospodarstwa nowym, niemieckim osadnikom. Podobnie rzecz się miała mieć z gospodarstwami chłopskimi, których obszar planowano zmniejszyć o połowę, a dodatkowo uzyskaną tym sposobem ziemię również przeznaczyć dla kolonistów ściągniętych z Niemiec. Projektowano przekształcić Kurzeme w czysto niemiecki *land*, w którym miejscowa ludność stanowiłaby li tylko siłę roboczą.

Jak wyżej wspomniano wojska carskie opuściły Kurzeme i Zemgale bez większych walk, bowiem dla dowództwa rosyjskiego tereny te nie stanowiły większego znaczenia pod względem logistycznym i *stricto* wojskowym. Sprzyjało to pojawieniu się w łotewskim społeczeństwie myśli, że obrona Vidzeme, jak również powrót do Kurzeme i Zemgale powinny dokonać się przy udziale łotewskich sił zbrojnych. Z drugiej strony jasnym było, że Rosjanie muszą nawet za wszelką cenę utrzymać Vidzeme, aby nie dopuścić do otwarcia Niemcom drogi natarcia na Petersburg.

Z tych, jak należy przypuszczać, względów – w czerwcu 1915 r. przedstawiciel Łotyszy w rosyjskiej Dumie Państwowej Jānis Goldmanis zwrócił się z prośbą do głównodowodzącego Frontem Północno-Wschodnim (był nim gen. Mikołaj Russky) o pozwolenie na zorganizowanie ochotniczych i samodzielnych batalionów łotewskich.

Rozkaz komendanta frontu o tworzeniu batalionów ukazał się 1 sierpnia 1915 r. Zgodnie z umową bataliony miały operować tylko na ziemiach łotewskich. Powołana w celu werbunku komisja wojskowa w krótkim czasie zarejestrowała dużą liczbę łotewskich ochotników rekrutujących się przede wszystkim z uciekinierów z Kurzeme i z mieszkańców Rygi. Wielu oficerów i żołnierzy przeszło do formującego się wojska z rosyjskich formacji, w których dotychczas służyli. Do wiosny 1916 r. sformowano 8 łotewskich batalionów strzeleckich liczących każdy po 1,5 tys. żołnierzy oraz jeden zapasowy. W szczytowym momencie swojego rozwoju w łotewskich oddziałach służyło ok. 130 tys. żołnierzy, z których 9 na 10 było etnicznymi Łotyszami. Każdy batalion otrzymał swoją nazwę związaną z regionem kraju, sztandar i specjalną odznakę noszoną na

mundurach. Bataliony weszły w skład rosyjskiej XII Armii walczącej na froncie północnym.¹⁵

W momencie formowania oddziałów strzelców dowództwo rosyjskie zapowiedziało, iż wykorzysta Łotyszy jako zwiadowców, łączników, przewodników i tłumaczy. Stało się inaczej. Już po kilku miesiącach szkolenia strzelcy skierowani zostali na front i zmuszeni do walk przeciwko kierującym się na Rygę oddziałom niemieckim.

W 1917 r. Niemcy podjęli ofensywę na wschodzie. Wkrótce, pod niemiecką okupacją znalazła się cała Łotwa wraz z Rygą. W tej nowej dla Łotyszy sytuacji na wojennym froncie wschodnim część strzelców porzuciła rosyjskie mundury, a pozostali wycofali się w głąb Rosji, gdzie większość z nich włączyła się do ruchu bolszewickiego rozwijającego się w armii rosyjskiej. Ten ostatecznie zmiotł nie tylko carat, ale równocześnie powstały po nim demokratyczny Rząd Tymczasowy.

Do pierwszych starć strzelców łotewskich z oddziałami niemieckimi doszło już w październiku 1915 r. Duży sukces odnieśli strzelcy w walce nad rzeką Mīsa, gdzie zmusili do odwrotu, dysponujące czterokrotną przewagą jednostki niemieckie. Przez listopad toczyły się walki między Ķekava i Olajne. W końcu października i na początku listopada 1915 r. batalionom łotewskim udało się odrzucić Niemców z okolic jez. Słokas i wyzwolić Ķemeri oraz zmusić przeciwnika do zajęcia pozycji obronnych. Oznaczało to odłożenie w czasie niemieckich planów szybkiego zdobycia Rygi.

W lecie 1916 r. doszło do krwawych walk na lewym brzegu Daugavy, na zajętej przez Niemców niewielkiej rubieży, naprzeciwko Ikšķile.¹⁶

Bohaterską, ale i tragiczną kartę w historii walk łotewskich strzelców zapisała również tzw. „bitwa bożonarodzeniowa” tocząca się od 23 grudnia 1916 r. do 18 stycznia 1917 r. W jej efekcie straty łotewskich strzelców wyniosły około 2 tys. zabitych i rannych (37% stanu wyjściowego). Brak wsparcia ze strony Rosjan musiało wywołać podejrzenie, że rosyjskie naczelne dowództwo świadomie doprowadziło do wyniszczenia łotewskich żołnierzy. Mimo tego, że zdrada nie została udowodniona, oburzenie strzelców miało swoje uzasadnienie i odcisnęło piętno na późniejszych wydarzeniach.

¹⁵ „Następnie zaś – pisze krytycznie Studnicki – w 1917 r. w okresie rozkładu armii rosyjskiej stały się one najbardziej oddaną rządowi bolszewickiemu częścią armii bolszewickiej. Fakt ten bynajmniej nie dowodził woli do niepodległości w narodzie łotewskim. Zupełnie inne objawy obserwowaliśmy w Finlandii” – zob. W. Studnicki, Zarys państw bałtyckich, Warszawa 1923, s. 105. Podkreślenie moje – I. T. K

¹⁶ Naczelne dowództwo armii rosyjskiej pozycje te chciało zdobyć za wszelką cenę, aby z tego miejsca rozpocząć ofensywę. Ufortyfikowani na przyczółku Niemcy użyli m. in. gazów bojowych. Dla tego fragmentu walk w literaturze wojskowej przyjęto określenie „Bój o Wyspą Śmierci”. W walkach trwających tu od sierpnia 1916 r. do lipca 1917 r. poległo wielu łotewskich i rosyjskich żołnierzy.

Potwierdzone w walkach bohaterstwo strzelców miało duże znaczenie propagandowe. Wiele miejsca tym wydarzeniom poświęciła aliancka prasa francuska i angielska.

Rok 1917 r. przyniósł zasadnicze zmiany polityczne w samej Rosji. Rewolucja lutowa doprowadziła do abdykacji cara Mikołaja II i upadku caratu jako systemu władzy. Nowo sformowany rosyjski Rząd Tymczasowy podjął próby sprawowania rządów opartych na w miarę demokratycznych zasadach.

W reakcji na te istotne wydarzenia na Łotwie zaczęło się masowe tworzenie lokalnych samorządów. W marcu 1917 r. w Valmiera zebrali się przedstawiciele gmin z Vidzeme powołując do życia Vidzemaską Tymczasową Radę Ziemską z przewodniczącymi (tzw. komisarzami) doktorem Andrejsem Priedkalnsem i agronomek Kārlisem Ulmanisem na czele. Przedstawiciele emigrantów z okupowanej przez Niemców Kurzeme zebrali się na początku maja 1917 r. w Juriewie (Tartu) i zorganizowali Kurzemaską Tymczasową Radę Ziemską. Kierował nią adwokat Čakste. W tym samym czasie w Rēzekne odbył się zjazd łotewskich mieszkańców Latgale. Powołał on do działania Latgalski Tymczasowy Związek Ziemski z Francism Trasunsem i Jānisem Rubulisem jako przewodniczącymi.¹⁷

Na forum tych organizacji i w trakcie żywiołowych zebrań ludności dyskutowano nad dwoma głównymi zagadnieniami: połączeniem wszystkich ziem zamieszkałych przez Łotyszy w jeden samodzielny byt narodowy oraz uzyskanie przez ten nowy twór autonomii. Warto zaznaczyć, że wtedy to już część łotewskiej inteligencji prezentowała ideę stworzenia w pełni niezależnego demokratycznego państwa. Praktycznie aspektów gospodarczo-społecznych nie podejmowano.

Pod wpływem bolszewików działała w tym czasie także Ryska Rada Delegatów Robotniczych, jak również powstała w kwietniu w Valmiera Rada Delegatów Bezzrolnych Liwlandzkich Chłopów.

Jednakże rosyjski Rząd Tymczasowy niezbyt przychylnie, a wręcz wrogo, odnosił się do planów i dążeń Łotyszy, odrzucając nawet projekty dopuszczenia do połączenia Latgale z innymi częściami kraju. Wkrótce okazało się, że władza jego nie jest ani zbyt silna, ani tym bardziej trwała. Równolegle z rządem Kiereńskiego funkcjonowała leninowska Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich, która wydawała własne rozkazy i rozporządzenia. Symptomatycznym zjawiskiem dla raczkującego dopiero ruchu robotniczego na Łotwie było to, że nieoczekiwany polityczny sukces bolszewików będący rezultatem wyjątkowo korzystnych warunków historycznych w zamęcie październikowo/listopadowym

¹⁷ „Wśród mieszkańców dawnych Inflant Polskich ukształtowały się w latach 1917/1918 trzy koncepcje polityczne. Jedna wychodziła z założenia, że Łatgalczyki stanowią naród oddzielny, nie zaś wspólny z Łotyszami zamieszkującymi Kurlandię i Livlandię. Druga domagała się zjednoczenia Łatgalii z Łotwą, jako młodszej siostrzycy ze starszą. Trzecia – socjalistów lewicowych – domagała się połączenia Łotwy z Łatgalią na zasadzie organizacji wg wzorów sowieckich” – W. Studnicki, op. cit., s. 90.

1917 r. nie był udziałem Łotyszy. W odróżnieniu od Rosji na Łotwie brakowało wpływowego i wyraźnie wykrystalizowanego lewego skrzydła partii socjaldemokratycznej.¹⁸ Stąd też przemiany rewolucyjne na Łotwie w 1917–1918 r. były inspirowane i kierowane z zewnątrz – z Rosji.

W międzyczasie naczelne dowództwo armii niemieckiej zaplanowało początek nowego natarcia na froncie ryskim. W pierwszych dniach października 1917 r. łotewskie oddziały osłaniające wycofujące się jednostki XII Rosyjskiej Armii straciły blisko 6,5 tys. żołnierzy. Do Rygi 3 października 1917 r. weszli Niemcy. Jednak konieczność odesłania kilku dywizji na front zachodni wstrzymało dalsze niemieckie operacje ofensywne.

24–25 października, czyli 7–8 listopada według nowej rachuby czasu, w Rosji dokonany został bolszewicki przewrót polityczno-wojskowy.¹⁹

Bolszewicy objęli, niejako automatycznie, władzę w nieokupowanej jeszcze w tym okresie przez Niemców części Łotwy. W grudniu 1917 r. w Valmiera i Valka odbyły się zjazdy delegatów Rad Robotniczych i Żołnierskich oraz Rad Robotników Folwarcznych Łotwy, które wyłoniły *Iskolat* – bolszewicki rząd na czele z Francisem (Frycem) Roziņšem. Istniał on do lutego 1918 r., to jest do momentu, gdy Vidzeme opanowały kajzerowskie wojska.

Po przejęciu władzy przez bolszewików istotną stała się kwestia praktycznej realizacji idei państwowości Łotwy kielkująca w kręgach burżuazyjno-inteligenckich. Stąd też w Piotrogradzie zebrali się przedstawiciele wszystkich trzech łotewskich tymczasowych związków ziemskich, Centralnego Komitetu Pomocy Uciekinierom i rad innych ugrupowań (m. in. Ryskiego Związku Rolniczego, Narodowego Związku Żołnierzy Łotewskich, Związku Chłopskiego czy Partii Demokratycznej) i postanowili stworzyć jedną wspólną organizację reprezentującą cały naród. Powołano więc do życia Łotewską Tymczasową Radę Narodową (*Latviešu Pagadiu nacionālā padome* – LPNP). Jego założycielskie zebranie, ale bez udziału socjaldemokratów i grupy bolszewików, odbyło się w Valka w dniach 29–30 listopada 1917 r.

Najważniejszym osiągnięciem pierwszego posiedzenia Łotewskiej Tymczasowej Rady Narodowej stała się deklaracja głosząca, że Łotwa, w skład której wchodzi Vidzeme, Kurzeme i Latgale stanie się autonomiczną jednostką państwową, zaś przyszedł rząd wyznaczy ogólnonarodowe wybory do organu ustawodawczego. Ponadto zebranie zdecydowało o wysłaniu za granicę delegacji „trzech” (Jānisa Čakste, Jānisa Kreicbergsa i Zigfrīds Meierovicsa) z zadaniem zapoznania rządów krajów Ententy z aktualną sytuacją polityczną i militarną na Łotwie. Ale w przyjętej na drugiej sesji (w styczniu 1918 r., również w Peters-

¹⁸ Łotewscy mienszewicy zorganizowali się w partię dopiero w 1918 r., a grupka socjalrewolucjonistów nigdy nie cieszyła się masowym wsparciem.

¹⁹ W nowych, łotewskich podręcznikach do historii wydarzenia Rewolucji Październikowej są określane mianem *rewolty październikowej* (sic!).

burgu) rezolucji Rada Narodowa zadeklarowała, że odtąd będzie dążyła do stworzenia z Łotwy samodzielnej i niezależnej republiki demokratycznej.

Obok niej rozpoczął aktywną działalność Blok Demokratyczny, który wystąpił z hasłem politycznej niepodległości Łotwy i odłączenia się ziem łotewskich od Rosji. Blok powstał w połowie września 1917 r. w niezajętej jeszcze Rydze. Utworzyli go czołowi działacze socjaldemokratyczni (m. in. Pauls Kalniņš, Frīdis Menders i Mārgers Skujenieks), członkowie Unii Farmerów (Związku Chłopskiego) – Kārlis Ulmanis, Miķaelis Valters oraz reprezentanci innych prawicowych drobnych partii, także niemieckich.

W obliczu totalnej klęski rząd bolszewicki podjął starania, aby za wszelką cenę zakończyć wojnę. Jednak podjęte rokowania pokojowe z Niemcami wkrótce przerwano z uwagi na nie do przyjęcia przez bolszewików warunki postawione przez Niemców.

W lutym 1918 r. Niemcy przeszli do nowego natarcia i nie napotykając oporu zajęli Vidzeme, Latgale, a także Estonię. Tym samym zagrozili oblężeniem rosyjskiej stolicy. W nowo powstałej sytuacji militarnej bolszewicy zgodzili się na postulaty niemieckie. 3 marca 1918 r. w Brześciu Litewskim podpisany został bolszewicko-niemiecki układ pokojowy.

Zgodnie z traktatem ziemie łotewskie zostały podzielone na trzy części: Kurzeme z Rygą przypadło Niemcom; część Vidzeme i Estonii miało tworzyć satelickie państwo Rzeszy; drugą drugą część Liwlandii i cała Latgale miały być włączone do bolszewickiej Rosji. W związku z porozumieniem berlińskim jako dodatkum do tekstu układu brzeskiego (zawartym pół roku później 27 sierpnia 1917 r.) Rosja zrezygnowała ze sprawowania swojej „najwyższej władzy” nad Południową Liwlandią i Estonią. W praktyce politycznej oznaczało to, że nie istnieją już żadne prawnomiędzynarodowe bariery dla aneksji Łotwy przez Niemcy, co było ściśle powiązane z planami kół wojskowych i niemiecko-bałtyckich mieszkańców tych ziem.

Po demoralizacji i całkowitym rozkładzie armii carskiej łotewscy strzelcy znaleźli się w skomplikowanym dla siebie położeniu. Powrót do starych porządków dla Łotyszy był już nie do zaakceptowania. Stąd też zdecydowana większość z nich poparła bolszewików i przeszła na ich stronę biorąc udział w wojnie domowej w Rosji.

Podczas gdy większość żołnierzy rosyjskich porzuciła swoje oddziały i udała się do domu, rodzinne ziemie strzelców pozostawały pod okupacją wojsk niemieckich. Poczucie żołnierskiego honoru nie pozwalało Łotyszom na kapitulację i złożenie broni przed Niemcami, a odwieczna wrogość wobec bałtyckich Niemców dodatkowo wzmacniała ich solidarność. Strzelcy zdawali sobie sprawę z tego, że tylko zwycięstwo nad wrogimi armiami umożliwi im otwarcie drogi

powrotu do własnych, opuszczonych domów. Pozostali więc w swoich pułkach i w służbie bolszewickiego państwa.²⁰

Jak wiadomo, walkę z bolszewikami w Rosji podjęła arystokracja rosyjska i oficerowie byłej armii. Chcąc „jednej i niepodzielnej Rosji” uzyskali oni poparcie i pomoc państw zachodnich tworząc białogwardyjskie oddziały. Gdy bolszewicy stworzyli swoje siły zbrojne – Armię Czerwoną – jej pierwszym głównodowodzącym został Łotysz, pułkownik Joachims (Jukums) Vācietis (pełnił tę funkcję od września 1918 r. do lipca 1919 r).

Po zawarciu pokoju z Rosją Niemcy nie musieli już podejmować aktywnych działań wojskowych. Na froncie wschodnim zapanował spokój. W Berlinie tym bardziej miano złudną nadzieję, że jeszcze uda się zakończyć całą wojnę zwycięstwem. W tych okolicznościach otworzyła się szansa zrealizowania starych planów odnośnie do trwałego zachowania ziem nadbałtyckich.

Na mocy traktatu brzeskiego z 3 marca 1918 r., podpisanego po kolejnej ofensywie wojsk niemieckich i zajęciu Estonii, Rosja bolszewicka zrezygnowała z pretensji do posiadania Litwy, Łotwy i Estonii.²¹ W momencie zbliżania się do Tallinna oddziałów niemieckich w lutym 1918 r. władze bolszewickie ratowały się ucieczką, a estoński *Maapäev* (parlament) ogłosił niepodległość kraju. Jednakże w obliczu wejścia do stolicy Niemców rząd estoński Konstantina Pätsa ustąpił. Podobnie jak to było w stosunku do Litwy i Łotwy, Niemcy planowali utrzymanie tam w pełni zależnych od siebie marionetkowych władz (np. Kurzenie miało stać się państwkiem satelickim). 22 września 1918 r. Wilhelm II zatwierdził nawet ów plan „niepodległości” państw bałtyckich w formie zaprojektowanego „księstwa bałtyckiego”. Berlin bowiem podjął się realizacji powołania do życia Księstwa Nadbałtyckiego, które byłoby *Landesstaatem* połączonym unią personalną z Cesarstwem Niemieckim i na czele którego stałby przedstawiciel Hohenzollernów. Jest zrozumiałym, że autochtoni pochodzenia niemieckiego (właściciele majątków ziemskich i mieszczaństwo) czynili zabiegi dla osiągnięcia porozumienia w tej sprawie z miejscowym *Landtagiem*. Był on bowiem władny podjąć inicjatywę w tym kierunku i uznać fakt powstania nowego organizmu politycznego.

Jak wiadomo 11 listopada 1918 r. w Compiègne Niemcy podpisali akt zawieszenia broni przyjmując wszystkie pokojowe warunki podyktowane przez państwa Ententy. To na razie oddaliło realizację powyższego projektu, ponieważ pomimo zmiany obsady personalnej w niemieckiej dyplomacji odpowiedzialnej za prowadzenie polityki zagranicznej i odsunięciu od wpływu na nią kół woj-

²⁰ „Ogółem, z 8 batalionów łotewskich liczących 8 tys. ludzi i nieco mniejszych sił estońskich, za bolszewikami opowiedziało się około 3 tys. żołnierzy. Łotysze stali się nawet swoistą gwardią pretoriańską Lenina” – cyt. z J. Korzeń, op. cit., s. 21.

²¹ W momencie zbliżania się do Tallinna oddziałów niemieckich w lutym 1918 r. władze bolszewickie ratowały się ucieczką, a estoński *Maapäev* (parlament) ogłosił niepodległość kraju. Jednakże w obliczu wejścia do stolicy Niemców rząd estoński Konstantina Pätsa ustąpił.

skowych nie przekreślono imperialnych planów inkorporacji terytoriów nadbałtyckich. *Ostpolitik* nie umarła śmiercią naturalną. Sądzić należy, iż był to także efekt silnej presji samych bałtyckich Niemców zmierzających do włączenia Kurzeme, Liwonii i Estonii do Republiki Weimarskiej, podobnie jak to się miało później z Prusami Wschodnimi. Zresztą perspektywicznie myślano o wstępnym połączeniu tych ostatnich z niemieckimi ziemiami łotewskimi.

Wielu historyków łotewskich, litewskich i estońskich jest zdania, że moment przerwania działań wojennych na Zachodzie był decydujący dla narodzin bałtyckich państw narodowych. Z chwilą podpisania rozejmu wcześniej powstałe w krajach bałtyckich instytucje narodowo-państwowe wznowiły swą działalność, jak np. estoński rząd Konstantina Pätsa, czy też utworzyć nowe – jak republikański rząd Augustinasa Voldemarasa na Litwie i rząd łotewski Kārlisa Ulmanisa.

Stacjonująca nad Bałtykiem VIII Niemiecka Armia przekształcona została w zdominowaną przez etnicznych Niemców *Baltische Landwehr* mającą za zadanie pełnienie funkcji przynależnych Gwardii Narodowej.

Nową sytuację polityczno-militarną w Europie, a w jej konsekwencji także w rejonie bałtyckim, Łotysze wykorzystali dla stworzenia niepodległego, suwerennego i demokratycznego państwa łotewskiego. Porozumienie w tej sprawie osiągnęły Łotewska Tymczasowa Rada Narodowa oraz Ryski Blok Demokratyczny, tworząc w 17 października 1918 r. zupełnie nową organizację pod nazwą Rada Ludowa Łotwy (łot. *Tautas Padome*). Jej pierwszą siedzibą było miasto Valka. Rada składała się z 74 przedstawicieli różnych ugrupowań niepodległościowych. Każde z nich reprezentowała proporcjonalna w stosunku do ich wielkości liczba przedstawicieli. Najważniejszą rolę w Radzie Ludowej odgrywali przedstawiciele Łotewskiej Socjaldemokratycznej Partii Pracy i Łotewskiego Związku Chłopskiego (kierowanego przez Kārlisa Ulmanisa). Zasiedli w niej także deputowani z Kurzeme i Latgale. W powstałej radzie przewidziano kilka miejsc dla reprezentantów mniejszości narodowych chcąc, by nowa organizacja reprezentowała nie tylko Łotyszy, lecz i innych rodzimych mieszkańców kraju.

W tym czasie, w ramach prowadzonej przez J. Čakste, J. Kreicbergsa i Z. Meierovicsa akcji sondażowo-propagandowej w krajach alianckich, ten ostatni uzyskał zapewnienia Brytyjczyków, iż uznaje tymczasową *Tautas Padome* za rząd Łotwy. W ocenie i interpretacji członków kierownictwa Rady *de facto* deklaracja lorda Jamesa Balfoura z 23 października 1918 r. oznaczała dowód uznania łotewskiego państwa.

Z oczywistych względów bolszewicki *Iskolat* Roziņša nie podjął jakichkolwiek kontaktów z Radą Ludową, a wręcz uznał jej działalność za nielegalną, co skutkowało koniecznością przeniesienia jej siedziby z Valka do Piotrogradu.

Nie pochodząca z wyboru Rada Ludowa nie mogła być pełnoprawnym parlamentem, ale traktowała siebie jako suwerenną władzę w kraju. Przewodniczącym Rady Ludowej został Čakste, a jego zastępcami Skujenieks i Gustavs Zemgals. Formowanie pierwszego gabinetu ministrów Rada powierzyła Kārlisowi

Ulmanisowi. Poza Ulmanisem do najważniejszych osób w rządzie należeli: buchalter z Moskwy, nacjonalista – Zigfrid Meijerovič (sprawy zagraniczne), Mīkēlis Valters (sprawy wewnętrzne), Jānis Zālītis – syn popa, adwokat, współtwórca batalionów strzeleckich przy rosyjskiej armii (objął ministerstwo wojny) i Jānis Goldmanis (sprawy rolnictwa).²²

Proklamację powstania państwa łotewskiego Rada Ludowa postanowiła ogłosić 18 listopada 1918 r.

Narodziny państwowości

Proklamowanie państwa łotewskiego odbyło się w budynku ryskiego Teatru Narodowego. Po odczytaniu aktu powołania poprzedniego dnia Łotewskiej Rady Ludowej Zemgals wygłosił oświadczenie uzasadniające, że akt stanowi prawną podstawę na której oparta została władza na Łotwie. Następnie Ulmanis, jako prezes tymczasowego gabinetu ministrów, przedstawił rządowe *exposé* oraz wezwał naród do jego poparcia. Po tych wystąpieniach głos zabrali przedstawiciele ugrupowań „witając powstałe Łotewskie Państwo”. Na zakończenie uroczystego posiedzenia Łotewskiej Rady Ludowej wszyscy obecni odśpiewali narodową modlitwę „Boże, błogosław Łotwie”!

Tego samego dnia wieczorem Rada Ludowa i Rząd Tymczasowy zwrócili się do obywateli z następującym wezwaniem:

„Obywatele Łotwy !

Rada Ludowa uznając siebie za jedyne źródło władzy w państwie ogłasza, iż:

- 1. Łotwa połączona w etnograficznych granicach (Kurzeme, Vidzeme i Latgale) jest samodzielnym, niezawisłym, demokratycznym, republikańskim krajem, konstytucyjnym z obustronnymi stosunkami z innymi państwami, które w najbliższym czasie określi Zgromadzenie Ustawodawcze, wybrane na podstawie powszechnych, bezpośrednich, równych dla obu płci, tajnych i proporcjonalnych wyborów;*
- 2. Rada Ludowa powołała w charakterze najwyższej władzy wykonawczej w państwie Tymczasowy Rząd Łotwy. Rada Ludowa Łotwy wzywa wszystkich obywateli Łotwy do przestrzegania spokoju i porządku*

²² Ponadto do rządu weszli Teodors Hermanovskis (minister transportu), Kārlis Kaspars (minister edukacji), Spircis Paegle (minister handlu i przemysłu), Jānis Blumbergs (minister ds. prowincji), Eduards Strautiniēks (minister sprawiedliwości) i Kārlis Purniņš (minister finansów). Jak pisze antyłotewski Studnicki: „Ulmanis był emigrantem, handlarzem świń w USA, brał udział w rewolucji 1905 r., był zwolennikiem koncepcji „Łotwa dla Łotyszy” – zob. W. Studnicki, op. cit., s. 109.

i wszystkimi siłami do udzielenie poparcia Rządowi Tymczasowemu Łotwy w jego trudnej i odpowiedzialnej pracy.

*Prezes ministrów Rządu Tymczasowego Łotwy K. Ulmanis.
Zastępca przewodniczącego Rady Ludowej Łotwy G. Zemgals.*

*Ryga, 18 listopada 1918 r.*²³

Moment proklamacji niepodległości Łotwy 18 listopada 1918 r. rozpoczął jednocześnie okres trudnych walk lat 1918–1920, które w historii Łotwy określane są jako *wojna wyzwolenicza*. Była nią zbrojna walka o niepodległość.

²³ Zob. I. Baumerts, G. Kurlovics, A. Tomasuns, Основные вопросы истории Латвии, Riga 2002, (tłum. na jez. pol. Z. Kolendo), c. 62.